

Editing Some Verses of Rashid-al-din Vatvat's *Divan*

Sarah Saeidi

Mohammad Ahmadi

Abstract

Sa'id Nafisi's critical edition of Rashid-al-din Vatvat's *Divan* is up-to-date and the only available edition of the poet's *Divan*. It is also the only edition presented to academic assemblies. This book was published by Barani library in Tehran in 1960. This edition despite many advantages especially in terms of gathering almost all the poems attributed to Rashid-al-din Vatvat, contains plenty of errors and flaws and some inserted poems from other contemporary or subsequent poets to Rashid-al-din Vatvat. Some scholars have already pointed out some of these errors and deficiencies in their published research papers. These scholars have also stressed the need for a new critical edition of this precious heritage from 12th century AH based on newly-found sources and new editions of the text. This paper also highlights fourteen important errors in Sa'id Nafisi's edition of Rashid-al-din Vatvat's *Divan* based on eleven old manuscripts and handwritten anthologies from previous centuries. This study not only can collaborate and contribute to enriching studies related to Rashid-al-din Vatvat and Persian literary manuscript analysis, critical edition studies, and textual analysis but also can help scholars and researchers of Persian language and literature to solve other complexities in other Persian literary texts.

Introduction

Rashid al-din Mohammad bin Mohammad bin Abd al-Jalil al-Umari, known as Vatvat, was a poet, secretary, and prolific author in Arabic and Persian. He was born in Balkh and later went to study in the Nizamiyyah school of this city and soon became one of the most eminent figures of his time. Vatvat was chief secretary under the Khwarazm Shah Atsiz and served the Khwarazmian court for nearly thirty years. It is clear from the old biographers' account and anthologies that his fame and reputation in his lifetime went beyond Khwarazm and spread all over ancient Persia. The biographers of his time and after recorded an extensive account of his life and considered him as one of the best panegyric poets of the 12th century. Vatvat's *Divan*, containing more than 1000 poems, consists largely of poems eulogizing Atsiz. This edition despite many advantages especially in terms of gathering almost all the poems attributed to Rashid-al-din Vatvat, contains plenty of errors and flaws and some inserted poems from poets other than Vatvat. One major defect in Nafisi's edition is that almost all the manuscripts of Vatvat's *Divan* used were transcribed in recent centuries and nearly none of them were written before the 17th century. Since today scholars of Persian language and literature have found and identified new manuscripts and anthologies that contain Vatvat's poems based on these new sources seems to be highly necessary. Due to this fact, the present study highlights fourteen important errors in Nafisi's edition based on some of these new sources (eleven old manuscripts and handwritten anthologies) and stresses the need for a new critical edition of this valuable heritage from the 12th century.

Material & Methods

In this paper, based on library resources and the comparative method, eleven manuscripts that contain Rashid-al-din Vatvat's poems were compared with Sa'id Nafisi's edition of his *Divan*. Then, the differences and the preferred records have been noted down and the most important ones with considering the poet's style of poetry have been chosen for presenting in this research. The manuscripts that have been studied in this paper are:

- Manuscript No: 103 in Chester Beatty Library in Dublin, dated late seventh century AH (699).

Visiting professor of Persian language and Literature, Tokyo University of Foreign Studies, Department of Persian language, Tokyo, Japan (Corresponding Author Email: Persianliterature.sarahsaeidi@tufs.ac.jp).

* Lecturer of Intercultural Communication, Rikkyo University, Department of Intercultural Communication, Tokyo, Japan.

Manuscript No: 120 in Feyziyeh Library in Qom, dated probably around the eleventh century AH.

Manuscript No: 4841/2 in Library and Document Center of Iran Parliament, dated tenth century AH (996).

- Manuscript No: ps/2485 in British Museum, dated eleventh century AH (1002).
- Manuscript No: 13601 in Library and Document Center of Iran Parliament, dated eleventh century AH (1018).

Manuscript No: p.51429 in British Museum, dated probably around the eleventh century AH.

Manuscript No: 1944 in Library and Document Center of Iran Parliament, dated probably around the eleventh century AH.

Manuscript No: 4716/1 in Malek National Library and Museum, dated probably around the beginning of the eleventh century AH.

Manuscript No: 4549 in Library and Document Center of Iran Parliament, dated probably around the thirteenth century AH.

Manuscript No: 2517/2 in Library and Document Center of Iran Parliament, dated thirteenth century AH (1264).

Manuscript No: s.p.799 in Paris National Library, dated probably around the beginning of the eleventh century AH.

Discussion of Results & Conclusions

In Said Nafisi's edition of Rashed-al-din Vatvat's *Divan*, many deficiencies and errors can be identified which at times have altered or twisted the meaning of some verses. Several scholars have pointed out some of these errors and flaws in their research papers and have stressed the need for a new critical edition based on newly-found sources. This paper investigated fourteen important errors in Nafisi's edition according to manuscript sources and based on other references with similar titles. The findings of this paper showed that there were three misreadings of verses, eight distortions in editing verses, and three wrong records of words in Nafisi's edition. This data not only can contribute to Persian literary manuscript analysis, critical edition studies, and textual analysis, but also can help scholars and researchers of Persian language and literature to solve other complexities in other Persian literary texts.

Keywords: Rashed-al-din Waṭā'at's *Divan*, Rashed-al-din Vatvat, Nafisi, Critical Edition, Textual Analysis.

References

1. Abasi, M. (Ed.) (1958). *Rashidi Dictionary*. Tehran: Barani Library.
2. Abd al-Hay Hosni, Sh. (Ed.) (1962). *Nuzhat ul-Khawatir va Bahja tul-Masame' val-Nawazir*. Hyderabad: Encyclopedia of Utsmaniyah.
3. Afshar, I. (Ed.) (1964). *Anis al-Nas*. Tehran: Bonghah Tarjomeh va Nashr Ketab.
4. Afshar, I., & Daneshpajuh, M. (1989). *Catalogue of the Manuscripts in the Malek National Library*. Tehran: Malek National Library.
5. Afshar, I., Daneshpajuh, M., & Monzavi, A. (1967). *Catalogue of the Manuscripts in the Islamic Consultative Assembly Library, Museum, and Documentation Center*. Tehran: Islamic Consultative Assembly Library.
6. *Al-Quran al-Karim*.
7. Anvaar, A. (1992). *Catalogue of the Manuscripts (National Library and Archives of the I.R. of Iran)*. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly.
8. Aryani, M., & Abdallah, O. Y. M. (Ed.) (1999). *Shamsol Olum va Dava o Kalame Arab e men al Kolum*. Damascus: Dar al-fekr.
9. Atieh, J. (Ed.) (2008) *Asas al-Siyasat*. Beirut: Dar al-Taliaeh.
10. Bartold, V. (1987). *Turkestan Nameh*. Translated by Karim Keshawarz, Tehran: Aghah Publication.
11. Behmanyar, A. (Ed.) (2006). *Altavassol elal Tarassol*. Tehran: Asatir Publication.
12. Bineh, T. (1990). *Divan -e Rafie Lonbani (Introduction)*. Tehran: Pajang Publication.

فصل نامه علمی متن شناسی ادب فارسی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال دوازدهم

شماره چهارم (پیاپی ۴۸)، زمستان ۱۳۹۹، صص ۵۱ - ۳۷

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۱/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۱۱

Doi: [10.22108/RPLL.2020.120663.1635](https://doi.org/10.22108/RPLL.2020.120663.1635)

تصحیح ابیاتی از دیوان رشیدالدین وطواط

سارا سعیدی

محمد احمدی

چکیده

دیوان رشیدالدین وطواط تصحیح سعید نفیسی تنها چاپ دیوان شاعر است. کتابخانه بارانی در تهران این کتاب را در سال ۱۳۳۹ منتشر کرد و از آن تاریخ تا امروز هیچ تصحیح دیگری از دیوان اشعار رشید وطواط صورت نگرفته است. تصحیح سعید نفیسی با وجود محاسن بسیار، به ویژه از نظر جامعیت و گردآوری اغلب اشعار منسوب به رشید وطواط، از ورطه لغزش و خطا مصون نمانده است. اشتباهات، تحریف‌ها و تصحیف‌های فراوانی در تصحیح نفیسی راه یافته و اشعار بسیاری از شاعران دیگر در دیوان وطواط وارد شده است. محققان و پژوهندگان پیشتر در مقالات پژوهشی خود به برخی خطاهای دیوان وطواط، تصحیح سعید نفیسی توجه کرده و به لزوم تصحیح دوباره این میراث گرانبها از قرن ششم هجری تأکید داشته‌اند. در این پژوهش نیز بر پایه یازده نسخه خطی گردآوری شده، چهارده مورد از مهم‌ترین خطاهای سعید نفیسی در تصحیح دیوان وطواط ذیل چهار عنوان کلی بررسی می‌شود. حاصل این پژوهش گامی برای غنای مطالعات مربوط به اشعار رشیدالدین وطواط و دیوان اوست و پژوهندگان را در حل و فصل پاره‌ای از دشواری‌ها و تعقیدهای متون ادب فارسی یاری می‌دهد.

واژه‌های کلیدی

دیوان رشید وطواط؛ رشید وطواط؛ سعید نفیسی؛ تصحیف و تحریف؛ تصحیح انتقادی؛ متن شناسی

استاد مدعو دانشگاه مطالعات خارجی توکیو، گروه زبان فارسی، توکیو، ژاپن، persianliterature.sarahaesaeidi@tufs.ac.jp

مریی رشته ارتباطات میان فرهنگی دانشگاه ریکیو، گروه ارتباطات میان فرهنگی، توکیو، ژاپن، Mohammadahmadi@rikkyo.ac.jp

Copyright © 2021, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

۱- مقدمه

دیوان رشیدالدین وطواط تصحیح سعید نفیسی تنها چاپ دیوان وطواط است. کتابخانه بارانی این کتاب را در سال ۱۳۳۹ منتشر کرد و از آن تاریخ تا امروز متأسفانه تصحیح دیگری از این دیوان انجام نشده است. تصحیح نفیسی با وجود محاسن بسیار، به‌ویژه از نظر جامعیت و گردآوری بیشتر اشعار منسوب به وطواط، از ورطه لغزش و خطا مصون نمانده است. بیشتر نسخ استفاده‌شده در تصحیح سعید نفیسی در قرن‌های متأخر کتابت شده و تقریباً هیچ‌کدام پیشتر از قرن یازدهم نگارش نشده و جنگ‌ها و تذکره‌های در اختیار وی نیز چندان قدمتی نداشته است؛ به همین سبب تصحیف‌ها و تحریف‌های فراوانی در تصحیح او راه یافته و اشعار بسیاری از شاعران دیگر در دیوان وطواط وارد شده است. در این مقاله برپایه یازده نسخه خطی، مهم‌ترین خطاها و تصحیفات راه‌یافته به دیوان رشیدالدین وطواط بررسی می‌شود.

۱-۱ پیشینه پژوهش

نخستین بار احمدرضا یلمه‌ها در مقاله «ضرورت تصحیح مجدد دیوان رشید وطواط» مسئله تصحیف‌ها و خطاهای بسیار نسخه چاپی تصحیح نفیسی را مطرح کرد. او با مقابله نسخ به مواردی از اشتباهات نفیسی اشاره کرد و بعضی از لغزش‌های او را بر مبنای سه نسخه خطی کتابت‌شده در ۶۹۹، ۹۹۶ و ۱۰۰۲ هجری - که در این مقاله از آنها با نشان اختصاری «اس»، «مج» و «بر» یاد شده است - متذکر شد (یلمه‌ها، ۱۳۸۹: ۳۸۴-۳۹۸). در این مقاله رویکرد نویسنده بیشتر مبتنی بر تبعیت کامل از برخی نسخ دیوان رشید وطواط بوده است؛ ایشان فهرستی از اختلاف نسخه‌ها با متن چاپی سعید نفیسی ارائه کرده‌اند.

پس از مقاله احمدرضا یلمه‌ها، سارا سعیدی و تقی پورنامداریان در مقاله «بررسی انتقادی دیوان رشیدالدین وطواط» نیز خطاهای مصحح را که از قضا در نسخه‌های موجود از دیوان وطواط نیز به اشتباه ضبط شده بود، تصحیح و تنقیح کردند و برخی از نقایص تصحیح نفیسی را برشمردند (سعیدی و پورنامداریان، ۱۳۹۵: ۱۵۳-۱۷۲).

در مقاله پیش رو نیز برپایه یازده نسخه دستنویس، چهارده مورد دیگر از مهم‌ترین خطاها و تصحیفات راه‌یافته به دیوان رشیدالدین وطواط بررسی می‌شود. هیچ‌کدام از موارد یادشده در مقاله‌هایی که پیشتر ذکر شد بررسی نشده است؛ درحالی‌که اهمیت و وجوب بازبینی و تصحیح آنها برای ارائه متنی منقح از دیوان شاعر ضروری بود.

۲- نسخه‌های استفاده‌شده در این پژوهش

در این پژوهش در مجموع از یازده دستنویس بهره گرفته‌ایم که مشخصات آنها براساس نامگذاری ما و به ترتیب جامعیت، اصالت و اعتبار در ادامه بیان می‌شود.

۲-۱ نسخه اس (اساس)

منظور از «نسخه اس» نسخه کتابخانه چستربیتی دوبلین به شماره ۱۰۳ (رک. دانش‌پژوه و افشار، ۱۳۴۸: ۶۷۹) است. این نسخه از میان نسخ موجود از دیوان وطواط قدیمی‌ترین دستنویس به شمار می‌آید و در اواخر قرن هفتم (۶۹۹ ق)، یعنی حدود یک قرن پس از مرگ شاعر کتابت شده است و اهل فن قدمت و اصالت آن را تأیید

کرده‌اند (رک. بیش، ۱۳۶۹: ۳۲-۳۳ و مدبری، ۱۳۸۹: ۷۴). این نسخه مجموعه ارزشمندی از دیوان ده شاعر قرن ششم و هفتم هجری است و دیوان وطواط سومین دیوان این مجموعه است که برگ ۱۶۱ تا ۲۱۶ را در بر می‌گیرد. فیلم این نسخه به شماره ۱۸۶۵ و عکس آن به شماره ۴۵۰۵ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود.

۲-۲ نسخه فی

منظور از «نسخه فی» نسخه کتابخانه فیضیه قم به شماره ۱۲۰ است. این نسخه به خط نستعلیق در قرن یازدهم کتابت شده است (رک. استادی، ۱۳۹۶: ۵۶). این دستنویس نزدیک‌ترین نسخه به نسخه اساس ما (نسخه اس) و در ۱۳۳ برگ به قطع ۲۰ × ۲۹، در ۲۱ سطر تنظیم شده است. در بالای برگ اول نسخه یادداشتی وجود دارد مبنی بر اینکه نسخه ابتدا به فرهاد میرزا تعلق داشته و او در سال ۱۳۰۳ آن را به احتشام‌الملک متخلص به عبدی بخشیده است.

۳-۲ نسخه مج

منظور از «نسخه مج» نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره ۴۸۴۱/۲ (رک. افشار و دیگران، ۱۳۴۶، ج ۱۳: ۲۶۹) است. این نسخه در بردارنده دیوان هشت شاعر است. تاریخ کتابت آن ۹۹۶ هجری است. دیوان رشیدالدین وطواط دومین دیوان این مجموعه است که از برگ ۲۶ تا ۹۰ را در بر می‌گیرد. کاتب این دستنویس هدایت‌الله قمی است و آن را به خط نستعلیق ریز کتابت کرده است. اشعار وطواط در این نسخه حدود ۴۵۵۰ بیت است.

۴-۲ نسخه بر

منظور از «نسخه بر» نسخه موزه بریتانیا به شماره ps/2485 است. کاتبی به نام زکی همدانی این نسخه را به خط نستعلیق در سال ۱۰۰۲ هجری کتابت کرده است. فیلم این نسخه به شماره ۱۲۸۳ و ۷۰۶ و عکس آن به شماره ۱۵۲۳ و ۲۳۰۷ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (رک. دانش‌پژوه، ۱۳۵۸، ج ۱۰: ۲۵۳). این نسخه در بردارنده دو دیوان است و دیوان رشید وطواط دومین دیوان این نسخه است. نسخه در مجموع ۱۲۹ برگ دارد که از برگ ۲۸ تا ۱۰۸ متعلق به اشعار رشید وطواط است. «ظاهراً اصل کتاب در قسمت بالای عطف آن به سبب آب‌خوردگی یا پوسیدگی تعمیر شده و بدین ترتیب بعضی از ابیات همه صفحات که با آن موضع مربوط بوده از میان رفته است» (مدبری، ۱۳۸۹: ۷۵). اشعار به‌شیوه الفبایی و به‌ترتیب قصیده‌ها، قطعات و رباعی‌هاست. در برخی مواضع ترتیب صفحات این نسخه به‌هم‌ریخته است و نسخه کامل نیست و افتادگی دارد.

۵-۲ نسخه مج ۲

منظور از «نسخه مج ۲» نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۳۶۰۱ است (رک. صدرایی، ۱۳۷۷: ۱۱۵). این نسخه به خط نستعلیق و در سال ۱۰۱۸ هجری کتابت شده است. اشعار در این نسخه به‌صورت دو ستون در هر صفحه آمده و ادامه هر شعر در ستون سوم به‌صورت مورب کتابت شده است. دو صفحه اول این نسخه نونویس است و با «بسم الله الرحمن الرحيم» آغاز می‌شود.

۶-۲ نسخه بر ۲

منظور از «نسخه بر ۲» نسخه موزه بریتانیا به شماره p.51439 است. این نسخه به خط نستعلیق و در قرن یازدهم کتابت شده و در ۱۷۷ برگ، در صفحات ۱۹ سطری تنظیم شده است. همه صفحات جدول‌های دوستونی دارد.

۷-۲ نسخه کم

منظور از «نسخه کم» نسخه کتابخانه ملی به شماره ۱۹۸۴ است (رک. انوار، ۱۳۷۱، ج ۴: ۴۷۸). این نسخه احتمالاً در قرن یازدهم کتابت شده و به خط نستعلیق است. اشعار و طواط در این دستنویس بدون ترتیب الفبایی به صورت قصاید، ترجیع‌بندها، غزلیات، قطعات و رباعیات آمده است. این نسخه شباهت بسیار زیادی به نسخه «مج» دارد و در ۱۴۴ برگ در قطع ۶۵ × ۱۳۰ در صفحات ۱۹ سطری تنظیم شده است. این دستنویس انجام ندارد.

۸-۲ نسخه مل

منظور از «نسخه مل» نسخه کتابخانه ملی ملک به شماره ۴۷۱۶/۱ است (رک. افشار و دانش‌پژوه، ۱۳۶۸، ج ۸: ۶۳). این نسخه در بردارنده دیوان چهار شاعر است که دیوان رشیدالدین و طواط اولین آنهاست. نسخه به خط نستعلیق و در اوایل قرن یازدهم کتابت شده است. در آغاز هر دیوان، مختصری در شرح حال هر شاعر آمده است. همه صفحات این دستنویس جدول‌های چهارستونه طلایی دارد. ترتیب الفبایی در تنظیم اشعار رعایت نشده و هیچ یک از رباعیات و طواط در این نسخه نیامده است.

۹-۲ نسخه خا

منظور از «نسخه خا» نسخه خلاصه اشعار و زبدة الافکار کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۴۵۴۹ است (رک. افشار و دیگران، ۱۳۴۶، ج ۱۲: ۲۳۱). این نسخه به خط نستعلیق است و در قرن سیزده کتابت شده است. این قسمت از خلاصه اشعار شامل دیوان بیست و دو شاعر است؛ دیوان رشیدالدین و طواط نوزدهمین دیوان این مجموعه است. ترتیب صفحات در بعضی موارد در این نسخه آشفته و بهم‌ریخته است.

۱۰-۲ نسخه کم ۲

منظور از «نسخه کم ۲» نسخه کتابخانه ملی به شماره ۲۵۱۷/۲ است (رک. انوار، ۱۳۷۹، ج ۶: ۱۹). سرخوش هروی به خط نستعلیق این نسخه را در سال ۱۲۶۴ هجری کتابت کرده است و شباهت بسیاری به نسخه «مل» دارد. در آغاز این دستنویس توضیحی درباره زندگی و شعر و طواط آمده است؛ این توضیح به آنچه در آغاز «مل» آمده است، شباهت دارد. اشعار ترتیب الفبایی ندارد و برگ‌ها به صورت دوستونه ۱۴ سطری بدون جدول تنظیم شده است.

۱۱-۲ نسخه پا

منظور از «نسخه پا» نسخه کتابخانه ملی پاریس به شماره s.p.799 است. میکروفیلم این نسخه به شماره ۶۵۶ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران محفوظ است (رک. دانش‌پژوه، ۱۳۵۸، ج ۹: ۴۰۵). این نسخه در بردارنده دیوان عمیق، سوزنی، و طواط، فلکی شروانی و عمادی است. مؤلف در آغاز هر بخش توضیحاتی از زندگی و روزگار شاعر ارائه داده که این توضیحات به آنچه در خلاصه اشعار آمده است، شباهتی تمام دارد. این نسخه تاریخ کتابت ندارد؛ اما با توجه به شباهت آن به خلاصه اشعار و خط نسخه که خط خوش نسخ است، احتمالاً در سده یازده تألیف و کتابت شده است. این نسخه بی‌تردید از روی یکی از نسخه‌های خلاصه اشعار نوشته شده است.

۳- تصحیح برخی از ابیات دیوان رشیدالدین و طواط

در این بخش مهم‌ترین خطاها و تصحیفات راه‌یافته به دیوان رشیدالدین و طواط تصحیح نفیسی ذیل سه عنوان بررسی می‌شود.

۱-۳ بدخوانی

۱-۱-۳

چو در علم آیی و دانش نمایی شوندت بنده صدر چاچ و اخفش
(وطواط، ۱۳۳۹: ۵۹۲)

شاعر در بیت بالا در وصف دانش ممدوح، دو تن را - که علی‌القاعده باید از علما و دانشمندان شناخته‌شده باشند - بنده و زبردست ممدوح می‌خواند. حال این پرسش مطرح است که «صدر چاچ و اخفش» چه کسانی هستند. سعید نفیسی در پاورقی درباره صدر چاچ نوشته است: «مراد از صدر چاچ یا صدرالدین چاچی که با نام اخفش با هم آمده پیداست یکی از نحاة عرب است و تنها شاشی شارح کتاب سیبویه از مردم چاچ بوده است» (همان). چنانکه پیداست سعید نفیسی درباره این فرد آگاهی نداشته است و فقط حدسی درباره او مطرح کرده است. تا جایی که اطلاع داریم، نام چنین فردی در میان رجال تاریخی مشهور نیست و به فرض اینکه فردی نامشهور با این نام را نیز در جایی بیابیم، این فرد نمی‌تواند شخص منظور ما در این بیت باشد. منطبق بیت اینگونه حکم می‌کند که این دو باید افرادی معروف - دست‌کم در زمان و طواط - و به‌نوعی نماد دانش باشند. درباره اخفش یادشده در بیت مشکل چندانی وجود ندارد؛ احتمالاً باید یکی از سه اخفش شناخته‌شده در علم نحو یعنی ابوالخطاب عبدالحمید بن عبدالمجید هجری یا اخفش اکبر یا ابوالحسن سعید بن مسعوده مجاشعی، شاگرد سیبویه و خلیل بن احمد و معروف به اخفش اوسط و یا ابوالحسن علی بن سلیمان معروف به اخفش اصغر باشد. البته اخفش، به‌جز این سه، لقب هشت نفر دیگر نیز بوده است که اتفاقاً آنان نیز از علمای علم نحو بوده‌اند (رک. برقی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۲۱)؛ اما گویا غرض شاعر یکی از آنها نیست و همانطور که گفته شد احتمالاً منظور شاعر در این بیت، یکی از سه تن یادشده بوده است. از همنشینی «صدر چاچ» با «اخفش» این احتمال مطرح می‌شود که فرد اول نیز از علمای علم نحو است. با توجه به شناخته‌نبودن عالمی به نام «صدر چاچ» و بررسی نسخ دیوان و طواط این نکته ثابت می‌شود که سعید نفیسی در خوانش این بیت دچار اشتباه شده است و به‌تبع آن به جست‌وجوی نامی گشته و آن را نیافته است. در نسخه «اس»، «بر ۲» و احتمالاً نسخی که سعید نفیسی در تصحیح دیوان در اختیار داشته این ترکیب به‌گونه‌ای نوشته شده است که «صدر جاج» خوانده می‌شود («ر» نزدیک به «صد» نوشته شده و چنین به نظر می‌رسد که «صدر» یک کلمه است. در نسخه اساس نقطه بسیار کم‌رنگ و محوی بر روی «ر» وجود دارد)؛ اما در نسخه «مج» و «کم» این ترکیب به‌صورت «صد زجاج» ضبط شده است. زجاج از علمای نحو در قرن چهارم هجری بوده است و شهرت او به‌حدی است که هیچ‌یک از متون مرتبط با زندگی و نام نحویان عرب از ذکر او خالی نیست. ذهبی درباره او می‌نویسد: «الإمام نحوی زمانه، أبو إسحاق، إبراهيم بن محمد بن السري الزجاج البغدادي، مصنف كتاب: معاني القرآن و له تأليف جملة» (ذهبی، ۱۴۲۵: ۱۴۹). با توجه به پشتیبانی دو نسخه و اینکه «زجاج» از بزرگان علمای نحو در قرن چهارم بوده است، بی‌تردید صورت صحیح مصراع دوم بیت منظور بدین گونه است: «شوندت بنده صد زجاج و اخفش».

۲-۱-۳

من در خود و ندانم تا چیست مر تو را؟
باری مراست خاک جناب تو مشک ناب
(وطواط، ۱۳۳۹: ۵۸)

مصراع اول بیت بالا کاملاً بی‌معنی است. این مصراع در نسخه‌های «اس»، «فی»، «معج ۲»، «بر ۲»، «مل»، «پا»، «کم ۲» و «خا» بدین صورت ضبط شده است: «من در خود ندانم تا چیست مر تو را». به نظر می‌رسد سعید نفیسی در مصراع اول این بیت دچار بدخوانی شده و ارتباط این بیت با بیت قبل قصیده را در نظر نگرفته است. بیت پیشین بیت منظور ما چنین است:

جستیم ما دو تن، تو به احسان و من به جان
تو در این مدایح و من خاک آن جناب
(همان)

در این بیت آمده که ممدوح با احسان در مدایح و طواط و او نیز با جان خود خاک جناب ممدوح را جسته است. بیت مورد بررسی ما ادامه این بیت است و صورتی که در همه نسخه‌های ما آمده، صحیح است، تنها باید به این موضوع توجه داشت که واژه به‌کاررفته در بیت را باید به‌صورت «در» خواند. سعید نفیسی و یا کاتب نسخه‌ای که در اختیار ایشان بوده، گویا این واژه را «در» خوانده است و سپس برای رفع مشکل وزنی بیت، «و» را بدان افزوده و صورت و معنی مصراع را مخدوش کرده است. شاعر در این بیت می‌گوید من آگاه نیستم که در مدایح من برای تو چه جایگاه و ارزشی دارد؛ اما آنقدر می‌دانم که خاک جناب تو برای من به‌منزله مشک ناب است. صورت مصراع اول بیت، چنین است: «من در خود ندانم تا چیست مر تو را».

۲-۳ تصحیف و تحریف / تصحیح قیاسی

۱-۲-۳

سایلان از جود تو هستند منفی الوطن
فاضلان در سایه جاه تو مرضی المرام
(وطواط، ۱۳۳۹: ۳۳۷)

ترکیب «مرضی المرام» تا جایی که جست‌وجو شد، معنی چندان موجهی در بیت ندارد و شاهدی نیز در متون فارسی و عربی نداشت. این بیت از قصیده‌ای است که در نسخه‌های «کم»، «مل»، «خا»، «کم ۲» و «پا» آمده است. این قصیده در نسخه‌های معتبرتر دیوان نیست و این بیت از قصیده در نسخه «مل» و «کم ۲» نیز نیامده است. این ترکیب در نسخه «کم» و «پا» به‌صورت «مرعی اللمام» و در نسخه «خا» به‌صورت «مرضی المرام» ثبت شده است. برای ترکیب «مرعی اللمام» می‌توان معنی‌ای به دست داد؛ اما نه معنی آن مناسب بیت است و نه این ترکیب سابقه کاربرد دارد. «مرضی المرام» نیز بدون معنی است؛ هرچند احتمالاً همان «مرضی المرام» بوده و نقطه آن ساقط شده است. به هر روی هیچ‌یک از ترکیب‌های یادشده سابقه کاربرد ندارد و در جایگاه مورد نظر، مناسب نمی‌نماید. ترکیبی که به ضبط‌های نسخه‌ها نزدیک است و در این موضع معنی دقیقی دارد و افزون‌بر آن دارای شواهدی نیز هست، «مقضى المرام» است: «و صار الظاهر مقضى المرام فى ترویج مذهبه بأرض الدکن» (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۸۲ ق، ج ۴: ۴۷)؛ «در حدادی عشر ذی‌القعدة الحرام سنه خمس و ثمانمائه مقضى المرام روانه فارس گشتند» (حافظ ابرو، ۱۳۷۵، ج ۲: ۳۲۰). بنابر شواهد موجود صورت صحیح مصراع دوم بدین صورت است: «فاضلان در سایه جاه تو مقضى المرام».

۲-۲-۳

معجب شدند ناگه و معتر به لطف تو خود چیست در جهان بتر از عجب و اعتشار
(وطواط، ۱۳۳۹: ۲۵۰)

واژه «معتر» و صورت مصدری آن تا جایی که جست و جو شد، در هیچ فرهنگ فارسی و عربی‌ای نیامده است و در مجموع بی معنی و مجعول است. این بیت در نه نسخه از یازده نسخه استفاده شده ما آمده است. در «اس» این دو واژه به صورت «معبر (بدون نقطه) و اعتذار»، در «فی» به صورت «معبر و اغندار»، در «مج» به صورت «مفتر و اعتذار»، در «بر» به صورت «مفتر و اعتذار»، در «مخ» به صورت «مغبر و اعترار؟»، در «بر ۲» به صورت «معبر و اعتذار»، در «کم» به صورت «معبر و اغندار؟»، در «مل» به صورت «مغتر و اعتذار»، در «کم ۲» به صورت «معتز (در زیر کلمه معذر نوشته شده است) و اعتذار» ثبت شده است. چنانکه مشهود است هیچ یک از صورت‌های موجود در نسخه‌ها معنی محصلی ندارد. امر بدیهی این است که دو کلمه مورد بحث از یک ریشه - اولی صفت و دومی مصدر - است؛ همانطور که «معجب و عجب» در بیت به کار رفته است. پس دو واژه باید در دو صورت صفتی و مصدری در بیت معنایی داشته باشد. همه صورت‌های این دو واژه در نسخه‌ها بدون شک تحریفی از واژگان «مغتر و اغترار» است. واژه مغتر به معنی «فریفته» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مغتر) و اغترار به معنی «فریفته شدن» (همان: ذیل اغترار) افزون بر اینکه معنای کاملاً مناسبی در بیت دارد، معنی آنها نیز به معنی واژگان «معجب و عجب» نزدیک است. با توجه به موارد ذکر شده صورت صحیح بیت بررسی شده چنین است:

معجب شدند ناگه و مغتر به لطف تو خود چیست در جهان بتر از عجب و اغترار

۳-۲-۳

از طبع تو نراید جز دانش وز پشت تو نخیزد جز قابل
(وطواط، ۱۳۳۹: ۳۰۹)

مصراع دوم بیت بالا از دو نظر قابل بررسی است. اول اینکه باید در نظر داشت و طواط شاعر موازنه گوست و به جرأت می‌توان گفت صنعت دلخواه او موازنه است؛ گواه آن اینکه حدود هفتاد درصد از ابیات او صنعت موازنه دارد. او در ساخت موازنه ابیات معمولاً جفت‌واژه‌های مشخصی را به کار می‌برد. واژه «طبع» در دیوان و طواط معمولاً با «کف و دست» جفت موازنه‌ای را تشکیل می‌دهد (رک. همان: ۱۴، ۳۸، ۱۰۴، ۱۰۷، ۱۱۹، ۱۵۶، ۱۶۶، ۱۷۴، ۱۷۶، ۲۷۰ و غیره). این بیت در چهار نسخه آمده است؛ در همه آنها به جای «پشت»، واژه «دست» ضبط شده است که جدا از تکمیل زوج واژگانی موازنه بیت با معنی بیت نیز سازگارتر است. دوم اینکه در آخر بیت واژه «قابل» آمده است که در این موضع به جز معنای «لایق و سزاوار» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل قابل) معنایی نمی‌تواند داشته باشد. باید توجه داشت که واژه «قابل» در این معنا و در معنای پذیرنده (همان) تا قرن ششم عمده‌ها همراه با مضاف‌الیه و یا در ساختار فک اضافه‌ای به کار رفته است و به صورت ترکیب اضافه «قابل چیزی» به معنی لایق و سزاوار یا پذیرای آن شاهد و کاربرد دارد. مثال:

از تو خود چون می‌پسندد عقل نابینای تو پارگین را قابل تسنیم و کوثر داشتن
(سنایی غزنوی، ۱۳۸۰: ۴۶۹)

واژه «قابل» در نسخه «اس» و «فی» به صورت «تایل» و در «مج ۲» به صورت «مایل» و در «بر» به صورت «نائل»

(بدون نقطه و همزه) ثبت شده است. صورت «تایل / تائل» که در «اس» و «فی» آمده است، هیچ معنایی ندارد؛ اساساً چنین واژه‌ای در هیچ فرهنگ فارسی و عربی ضبط نشده است و در هیچ اثری به کار نرفته است؛ به جز یک موضع که گویا یکی از نام‌های ابلیس پیش از طردشدن بوده است (رک. خفاجی، ۱۴۱۸: ۲۱۹) که درکل با بیت منظور ما بی‌ارتباط است. صورت «مایل» جدا از معنای نامناسب آن با بیت، در دو بیت دیگری از این قصیده در جایگاه قافیه و به صورت ردالقافیه آمده و تکرار آن در بیت منظور ما خطای قافیه به شمار می‌رود که وطواط در اشعار خود از آن به دور است.^۱ صورت نسخه «بر» نیز به سبب ثبت‌نشدن نقطه‌ها قابل تشخیص نیست. با توجه به معنی بیت و صورت‌هایی که در نسخه‌ها آمده است، به نظر می‌رسد واژه مورد بررسی در مصراع دوم تحریفی از واژه «نائل / نایل» به معنی «بخشش» (زمخشری، ۱۳۸۶: ۱۴۶) و «عطیه و نصیب» است (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل نائل). باید این نکته را در نظر داشت که اشراف و طواط به زبان تازی باعث شده است که در بسیاری موارد واژگانی را در متن اشعار فارسی خود به کار برد که شواهد بسیاری در شعر متداول فارسی ندارد؛ ولی در اشعار و آثار عربی پرکاربرد است:

هو الجواذ الذی یُعطیک نائله عَفَواً و یُظَلِّمُ أحياناً فَيُظَلِّمُ

(دینوری، ۱۴۲۳، ج ۱: ۱۴۴)

شِمالکَ تَفْضُلَ الْأیمانِ إِلَّا یمینَ أیبکَ نائلها الغزیر

(حمیری، ۱۴۲۰، ج ۸: ۵۲۰۷)

صورت صحیح مصراع دوم بیت و طواط چنین است: «از دست تو نخیزد جز نائل».

۳-۲-۴

بس خان شده ز قهر تو بی‌جان و یافته بی‌جانی از قبول تو هر لحظه جانی‌ای

(وطواط، ۱۳۳۹: ۴۹۱)

مصراع دوم این بیت کاملاً بی‌معنی است؛ اگر به جای «جانی‌ای»، در بیت «جانی» داشتیم، مصراع معنای درستی پیدا می‌کرد که با توجه به قافیۀ قصیده این صورت ممکن نیست. بیت بالا در شش نسخه از یازده نسخه ما آمده است. در «اس» و «فی» به صورت:

بس خان شده ز قهر تو بی‌جان و یافته بی‌خان از قبول تو هر لحظه خانی‌ای
در «مج» به صورت:

بس خان شده ز قهر تو بی‌جان و یافته بی‌خان از قبول تو هر لحظه خانی‌ای
در «بر» به صورت:

بس جان شده ز قهر تو بی‌جان و یافته بی‌جانی از قبول تو هر لحظه جانی‌ای
در «مج ۲» به صورت:

بس خان شده ز قهر تو بی‌خان و یافته بی‌خانه از قبول تو هر لحظه خانی‌ای
در «بر ۲» به صورت:

بس جان شده ز قهر تو بی‌جان و یافته بی‌جانی از قبول تو هر لحظه جانی‌ای
چنانکه مشخص است به دلیل ابهام بیت، هر کاتب به گونه‌ای آن را ثبت کرده است. بنابر دلایل زیر صورتی که «اس»، «فی» و «مج ۲» ضبط کرده‌اند، صحیح‌ترین صورت این بیت است که البته نیازمند کمی تغییر است:

الف) اول اینکه به فرض پذیرش واژگان خان (امیر و بزرگ)، بی‌خان (در معنی بی‌خانه) در مصراع اول و بی‌خان (در معنی بی‌خانه) و خانی (در معنای خان‌بودن، امیری، بزرگی) جدا از حصول معنای دقیق بیت، دو جناس تام در بیت شکل می‌گیرد که بسیار زیباست. معنی بیت با توجه به این ضبط چنین می‌شود: «بزرگان بسیاری از قهر تو بی‌خان‌ومان شده‌اند و بی‌خان‌ومان‌ها از پذیرش تو به درجه‌خانی رسیده‌اند». معنی مقلوب دو مصراع نیز به زیبایی بیت می‌افزاید. البته «خانی» در پایان مصراع دوم می‌تواند به معنای «زر خالص» (اوحدی بلیانی، بی‌تا: ۱۰۱) نیز باشد؛ اما با پذیرش این معنی، صورت مقلوب دو مصراع از دست می‌رود.

ب) به فرض پذیرش صورت «جان و بی‌جان» در مصراع اول و «بی‌جان و جانی‌ای» در مصراع دوم، اول از همه چندان موجه نیست که شاعر گفته باشد بسیار جان از قهر تو بی‌جان شده‌اند (مگر اینکه توسعا جان را به معنی جاندار به کار برده باشد) و دوم اینکه در مصراع دوم «جانی‌ای» نمی‌تواند به هیچ وجه معنای مناسبی داشته باشد؛ زیرا «جانی» چه در معنای «عزیز و محبوب» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل جانی) و چه در معنای «گناهکار» (دهار، ۱۳۴۹، ج ۱: ۱۸۷) معنای دقیقی در بیت ندارد.

ج) اگر فرض را بر صحیح‌بودن صورت «خان» و «بی‌جان» بگذاریم (همانطور که در چاپ مصحح سعید نفیسی آمده است) مصراع اول از نظر معنایی می‌تواند صحیح باشد (البته تأثیر بلاغی آن از بین می‌رود)؛ اما باز مشکل مصراع دوم در واژه «جانی‌ای» باقی می‌ماند.

د) ضبط «اس» و «فی» با تغییر «بی‌خان» به «بی‌خانی» در مصراع دوم کاملاً بی‌نقص می‌شود. در این صورت مشکل وزنی بیت مرتفع می‌شود و تناسب لفظی بیت با آمدن «خان و بی‌خان» در مصراع اول و «بی‌خانی و خانی‌ای» تکمیل می‌شود. با در نظر داشتن این نکته که در نسخه «بر» و «بر ۲» این واژه با «ی» ثبت شده است، این تغییر کاملاً موجه می‌نماید. با توجه به آنچه مطرح شد، به نظر می‌رسد صورت صحیح بیت چنین است:

بس خان شده ز قهر تو بی‌خان و یافته بی‌خانی از قبول تو هر لحظه خانی‌ای

۵-۲-۳

تا نباشد زینت عز معالی چون هوان تا نباشد حرمت حد مساعی چون محون
(وطواط، ۱۳۳۹: ۳۹۸)

این بیت در نسخ «اس»، «مج»، «بر»، «کم»، «کم ۲»، «مل» و «پا» آمده است. مصراع دوم بیت در این نسخ بدین گونه است: در «اس»، «مل» و «پا»، بیت همانند چاپ مصحح نفیسی است؛ در «مج» و «بر»: «تا نباشد حرمت جد مساعی چون محون» در «کم»: «تا نباشد حرمت جد مساعی چون مجون» در «کم ۲»: «تا نباشد حرمت حد مساعی چون مجون». با توجه به دلایلی که ذکر خواهد شد صورتی که در نسخه «کم» آمده، ضبط صحیح این مصراع است. واژه «محون» کاملاً بی‌معنی است و در اینکه این واژه تصحیفی از «مجون» است به معنی «شوخی و هزل» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مجون) هیچ تردیدی وجود ندارد. دیگر اینکه واژه متضاد کلمه مجون واژه «جد» است و «جد» و «مجون» در ابیات و متون بسیاری با هم هم‌نشین شده است: «رب جد جره مجون» (القطفی، ۱۴۲۹: ۶۳). باید توجه داشت استفاده از دو امر متضاد در ساختار شریطه قصاید بسیار رایج است. در این مصراع نیز شاعر گفته است تا زمانی که حرمت «جد» مانند «مجون» نیست و اینگونه شرطی ابدی برای دعای پایان قصیده ساخته است. با توجه به دلایل بالا صورت صحیح مصراع دوم چنین است: «تا نباشد حرمت جد مساعی چون مجون».

گزیده شمس دین ای از نهیبت شده حال بداندیشان مشوش
(وطواط، ۱۳۳۹: ۵۹۲)

این بیت در نسخه‌های «اس»، «مج»، «مج ۲»، «بر ۲» و «کم» آمده است. نکته مهم در این بیت این است که واژه «حال» که به ظاهر، صحیح و بدون هیچ ابهامی است به صورت‌های مختلفی در نسخ ثبت شده است؛ این واژه در «اس» به صورت «دال»، در «مج و مج ۲ و بر ۲»، «دار» و در نسخه «کم»، «روز» ضبط شده است. اختلاف بسیار نسخ خطی در این موضع گویای این است که احتمالاً این واژه برای کاتبان، ناشناخته و نامأنوس بوده است. بسیار دور از ذهن است که واژه «حال» (مطابق چاپ مصحح نفیسی) و «روز» (مطابق نسخه کم) به صورت‌های دشوارتری چون «دال» و «دار» و... تبدیل شده باشد. ازسویی واژه «دال» که در اساس آمده است، به هیچ وجه معنایی مناسب با بیت ندارد و واژه «دار» نیز هرچند بی‌معنی نیست، معنای آن با صفت «مشوش» و معنای کل بیت سازگار نیست. به نظر می‌رسد واژه مورد بحث ما در اینجا «بال» به معنای «حال» (قوام فاروقی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۱۷۹) است. نکته بسیار مهمی که حدس ما را در انتخاب این واژه تأیید و تقویت می‌کند، همنشینی این واژه با صفت مشوش و مصدر تشویش است: «هر اندیشه که کند و مهمی را که پیش‌گیرد ماده وبال و موجب تشویش خاطر و بال او شود» (جوینی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۹۴)؛ «دایم الاوقات مشوش بال و منغص حال این پریشان‌روزگار به بلای محنت مقارنه او و ابنای جنس او گرفتار» (شجاع، ۱۳۴۲: ۲۶۰). باید در نظر داشت که واژه «حال» نیز در متون فارسی با مشوش همنشین شده است (رک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مشوش)؛ اما با توجه به اینکه در نسخه اساس واژه به صورت «دال» ثبت شده و بنابر اصل اصالت ضبط دشوارتر در این موضع واژه «بال» به درست‌بودن نزدیک‌تر می‌نماید.

تو خود نتازی و اندر صف نکورویان همی خرامی و از نیکویی همی تازی
(وطواط، ۱۳۳۹: ۴۶۷)

بیت بالا معنی مشخصی ندارد و علاوه‌بر این، قافیه آن نیز در قصیده تکرار شده است. در «اس»، «مل» و «کم ۲» به جای «تو خود نتازی»، «تویی نیازی» آمده است؛ نیازی به معنای «معشوقه و دوست» (نخجوانی، ۱۳۵۵: ۳۰۹) معنای مناسبی با بیت دارد. در این سه نسخه، در پایان بیت نیز به جای «همی تازی»، «همی نازی» آمده است که جز اینکه مشکل تکرار قافیه را بزدايد، معنی دقیق‌تری نیز دارد.

همیشه تا که به پیش محققان سخن به قصد هیچ خردمند را بندرآید
(وطواط، ۱۳۳۹: ۱۶۷)

مصراع دوم بیت بالا بی‌معنی است. در نسخ «اس»، «فی»، «مج ۲» و «بر ۲» نیز بیت به همین صورت ثبت شده است. مصراع دوم بیت در دو نسخه «مل» و «کم ۲» بدین صورت است: «به قصد هیچ خردمند یاوه ندرآید». این صورت از نظر معنی پذیرفتنی است؛ اما با توجه به ضبط نسخه اساس و سه نسخه دیگر و با در نظر داشتن این نکته که در مواردی دیگر نیز واژگانی با صورتی متفاوت از صورت رسمی زبان معیار در اساس ثبت شده است،

بعید نیست صورت صحیح بخش آخر بیت چنین باشد: «به قصد هیچ خردمند یابه ندراید»؛ زیرا ابدال «یا» به «را» در کتابت بسیار محتمل است؛ در عین حال چنانکه اشاره رفت در نسخهٔ اساس در موارد دیگری نیز با نوعی تلفظ گویشی روبه‌رو هستیم که به نظر نمی‌رسد از ویژگی‌های کتابت اثر باشد و گویا بیانگر گویش شاعر است؛ برای مثال در بیت زیر:

ای روی تو آفتاب تابان بردی دل و نیست بر تو تابان
(دست‌نویس ۱۸۶۵، برگ ۳۷۶)

«تابان» در آخر بیت در معنی «تاوان» به کار رفته است که با توجه به جناس تامی که با «تابان» در مصراع اول ایجاد کرده، بر زیبایی بلاغی بیت افزوده است.

۳-۳ ضبط مرجح

۱-۳-۳

سکون گرفت و مطهر شد از همه آفات ز حد ری به حسام تو تا به آبسکون
(وطواط، ۱۳۳۹: ۴۰۲)

این بیت در نسخه‌های «اس»، «فی»، «مچ»، «بر ۲» و «کم ۲» آمده است. در همهٔ این نسخه‌ها به جای «حد ری»، «طاهری» آمده است. دلایل بسیاری وجود دارد که ضبط درست همان «طاهری» است که در همهٔ دست‌نویس‌های در دسترس ما آمده است. دلیل نخست پشتیبانی پنج نسخه است که یکی از آنها نسخهٔ اساس مورخ ۶۹۹ هجری است. دیگر آنکه بسیار بعید است کاتبان صورت آشنای واژهٔ «ری» را به «طاهری» بدل کرده باشند. دلیل سوم اینکه شاعر با واژهٔ «سکون» در مصراع اول و «آبسکون» در مصراع دوم و همینطور «مطهر» در مصراع اول و «طاهری» در مصراع دوم تناسب لفظی زیبایی ساخته است؛ دلیل آخر اینکه «طاهری» یا «طاهریه» نام منطقه‌ای در خوارزم است و با توجه به اینکه بیت در وصف اتسز خوارزمشاه سروده شده است، بسیار منطقی می‌نماید که شاعر به «طاهری» سرزمینی در خوارزم اشاره کرده باشد: «به فاصلهٔ پنج روز راه، پایین‌تر از آمل، نخستین شهر خوارزم به نام طاهریه قرار داشته» (بارتولد، ۱۳۶۶، ج ۱: ۳۲۵). «وکانت دلتا جیحون فی اقلیم خوارزم، یصلها من آمل فی جانب خراسان طریق یسعد فی محاذاه صفته الیسری الی الطاهریه حیث یدأ حد الزراعه و منها یتابع الی هزاراسب» (لسترنج، ۱۴۱۳: ۵۱۶؛ رک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل طاهری). با توجه به دلایل مطرح‌شده صورت صحیح مصراع دوم چنین است: «ز طاهری به حسام تو تا به آبسکون».

۲-۳-۳

اگر به قول نبی رزق مرد از فضل است مرا ز بیشتر خلق رزق بیشتر است
(وطواط، ۱۳۳۹: ۹۲)

این بیت در نسخه‌های «اس»، «مچ»، «بر»، «مچ ۲»، «بر ۲» و «کم» آمده است. در همهٔ نسخ مصراع اول بیت بالا چنین است: «اگر به قول نبی فضل مرد از رزق است». این بیت به آیهٔ «و الله فضل بعضکم علی بعض فی الرزق» (نحل: ۷۱) «و خدای افزونی داده است برخی را از شما بر برخی اندر روزی» (طبری، ۱۳۵۶، ج ۴: ۸۷۳) اشاره دارد. باید توجه داشت واژهٔ «نبی» در مصراع بالا باید با ضمهٔ نخستین و در معنای «قرآن» خوانده شود. با توجه به آیهٔ یادشده صورت صحیح بیت همان است که در نسخ در دسترس ما آمده است. شاعر در این بیت می‌گوید

«اگر بنا بر قرآن فضیلت و برتری انسان در روزی است، من از سایر اقران رزق بیشتری دارم». نتیجه این قیاس اقرانی این است که من بر دیگران فضل و برتری دارم. با توجه به آیه بالا و این نکته که آیه یا حدیثی مبنی بر افزونی رزق به سبب افزونی فضل (آنگونه که در چاپ مصحح سعید نفیسی آمده است) یافت نشد، می‌توان احتمال داد که صورت صحیح مصراع منظور بدین شکل است: «اگر به قول نبی رزق مرد از فضل است».

۳-۳-۳

از نسبیج دولت تو خرامنده هر زمان
با گونه‌گون نوا تن عریان روزگار
(وطواط، ۱۳۳۹: ۲۵۷)

این بیت در هفت نسخه استفاده شده ما آمده است. مصراع دوم در نسخه «اس» و «مج ۲» به صورت «بالای گونه‌گون تن عریان روزگار»، در نسخه «فی» به صورت «بالای کوه گوزن عریان روزگار»، در «بر ۲» به صورت «بارای گونه‌گون تن عریان روزگار»، در «مل» و «کم ۲» به صورت «با لام گونه‌گون تن عریان روزگار»، در نسخه «خا» به صورت «در لام گونه‌گون تن عریان روزگار» آمده است. در دو نسخه دیگری که این قصیده در آنها مضبوط بود، یعنی نسخه «کم» و «پا»، این بیت نیامده است. افزون بر تفاوت بسیار بخش اول مصراع دوم در چاپ مصحح سعید نفیسی با تمام نسخه‌های در دسترس ما، معنای بیت نیز با ترکیب «گونه‌گون نوا» هر چند نادرست نیست، کمی بی‌تناسب است. ضبط نسخه «اس» و «مج ۲» و «فی» نیز معنای محصلی ندارد. در اینجا صورتی که در «مل» و «کم ۲» و «خا» با اندکی تغییر آمده است، کاملاً مناسب معنای بیت است؛ واژه «لام» به معنی «زیور» (سروری کاشانی، ۱۳۳۸، ج ۳: ۱۲۷۸)، «ژنده درویشان» (المدنی التتوی، ۱۳۳۷، ج ۲: ۱۲۷۷) و «عجب، ناز» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل لام) آمده که در اینجا به طور اتفاقی هر سه معنی آن مناسب بیت است؛ البته معنی ناز تناسب بیشتری با معنای کل بیت دارد. اگر در این بیت، لام را در معنای ناز بدانیم، معنی بیت چنین می‌شود: «از نسبیج دولت تو [اکنون] تن عریان روزگار با ناز و عجب می‌خرامد» که با این معنی به این بیت مسعود سعد سلمان نزدیک است:

به سال و مه زند از بخشش تو گردون لاف
به روز و شب کند از خلعت تو گیتی لام
(مسعود سعد سلمان، ۱۳۳۹: ۳۴۸)

بیت را می‌توان با «لام» به معنی «زیور» نیز معنا کرد. اگر «لام» را توسعاً در معنای جامه - نه لزوماً جامه ژنده درویشان - بگیریم نیز معنی موجهی از بیت حاصل می‌شود که با واژگان «نسبیج» و «عریان» که در بیت آمده نیز متناسب است. با توجه به معانی «لام» و پشتیبانی سه نسخه و در نظر داشتن این نکته که ضبط نسخه «اس» نیز به آن نزدیک است، صورت صحیح مصراع دوم بیت بدین گونه است: «با لام گونه‌گون تن عریان روزگار».

۳-۴ خطای حروف چینی

۱-۴-۳

خراج از کارگاه تو نسبیج و حد حکمت را
رواج از بارگاه تو صنیع فرد نعمار را
(وطواط، ۱۳۳۹: ۳۱)

در بیت بالا «نسبیج و حد» که در ساختار موازنه‌ای بیت مقابل «صنیع فرد» قرار گرفته است، معنی موجهی ندارد. این ترکیب به صورت «نسبیج وحد» در نسخه‌های «اس»، «فی»، «مج ۲» آمده و در نسخه «بر ۲» به صورت «نسبیج و جد و» آمده است. صورت صحیح «نسبیج و حد» - که در تصحیح سعید نفیسی آمده - بدون تردید

«نسیج وحد» است که شاید خطای حروف چینی موجب اشتباه آن شده است. «نسیج وحد» که با توجه به مرجع آن در جمله، در متون عربی به صورت «نسیج وحده»، «نسیج وحدک»، «نسیج وحدها» و غیره فراوان به کار می‌رود، مثل گونه‌ای است و معنایی نزدیک به صنیع فرد دارد: «نسیج وحده: یقال: فلان نسیج وحده، آی لا نظیر له، و أصله الثوب النفیس لا ینسج علی منواله غیره معه، بل ینسج وحده» (ابوهلال عسکری، ۱۴۲۰، ج ۲: ۳۰۳)؛ در لغت‌نامه دهخدا تنها مدخل «نسیج وحده» ثبت شده (رک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل نسیج وحده) و صورت «نسیج وحد» نیامده است. این ترکیب در فارسی شواهد بسیاری ندارد. در بیتی از فرخی «نسیج وحده» به کار رفته است؛ اما بنابر قول مصحح در پاورقی، نسخه‌ها آن را تأیید نمی‌کند و انتخاب آن تنها به حدس علامه دهخدا بوده است:

چراغ گوهر قاضی محمد نسیج وحده عالم بوالمظفر
(فرخی سیستانی، ۱۳۶۳: ۱۸۲)

در التوسل علی الترسل نیز این ترکیب به کار رفته است:

«در استتباع انواع فضایل و ابداع محاسن شمایل نسیج وحد و فرید عهد خویش کفات عالم خوشه‌چین خرمن کفایت و شهامت او باشند...» (بهاء‌الدین بغدادی، ۱۳۸۵: ۸۰). وطواط در یکی از نامه‌های عربی خود نیز از این ترکیب استفاده کرده است: «الأجل العالم أدام الله مهجته: نسیج وحده و فرید عهده و نادره قرانه...» (عمادالدین اصفهانی، ۱۹۵۵: ۱۸۱). در دیوان انوری نیز دوبار به صورت «نسیج الوجد» به کار رفته است (رک. انوری، ۱۳۷۶، ج ۲: ۵۸۰). به جز ترکیب «نسیج وحد» واژه «خراج» نیز در آغاز بیت تأمل‌برانگیز است؛ شاعر با پذیرش واژه خراج، کارگاه ممدوح را خراجگزار معرفی کرده است که ماهیت مدحی شعر را مخدوش می‌کند. «خراج» تنها در یک نسخه متأخر (کتابت‌شده در قرن دوازدهم هجری) آمده؛ در نسخ «اس»، «فی»، «مج ۲»، «بر ۲» این واژه به صورت «خروج» ضبط شده است. با توجه به معنی کلی بیت ضبط «خروج» صحیح است؛ شاعر در مصراع اول گفته است که نسیج وحد حکمت از کارگاه ممدوح است. با توجه به این توضیحات صورت درست مصراع اول چنین است: «خروج از کارگاه تو نسیج وحد حکمت را».

۴- نتیجه‌گیری

در چاپ تصحیح‌شده نفیسی از دیوان وطواط خطاها و تصحیفات فراوانی راه یافته که گاهی معنای اشعار وطواط را با ابهام و تعقید و پیچیدگی همراه کرده است. بیشتر بعضی از محققان به برخی خطاهای راه‌یافته به دیوان وطواط تصحیح نفیسی اشاره کرده و بر لزوم تصحیح دوباره اشعار وطواط تأکید داشته‌اند. در این مقاله نیز برپایه یازده نسخه دستنویس، چهارده مورد از مهم‌ترین تحریف‌ها و تصحیف‌های راه‌یافته به دیوان رشیدالدین وطواط ذیل چهار عنوان کلی بررسی شد. برای این پژوهش نسخه‌های یادشده مطالعه و با چاپ مصحح نفیسی مقابله شد؛ آنگاه خطاهای موجود در این چاپ یادداشت‌برداری و مهم‌ترین آنها برای ارائه در این تحقیق گزینش شد. حاصل این پژوهش می‌تواند به غنای مطالعات نسخه‌پژوهی، تصحیح متن، متن‌شناسی و متن‌پژوهی ادبی بیفزاید و پژوهندگان را در حل و فصل برخی از دشواری‌های متون دیگر ادب فارسی یاری دهد.

۱. باید در نظر داشت که در چاپ تصحیح سعید نفیسی، قصیده‌های بسیاری مشکل تکرار قافیه دارد؛ اما همه این موارد خطای تصحیح بوده و مطابق نسخه‌های معتبر دیوان و طواط در هیچ‌یک از موارد، قافیه مکرر نبوده است. یلمه‌ها نیز در مقاله خود ذیل تکرار قافیه، برخی از ابیات متن چاپی را با همین معیار تصحیح کرده است (رک. یلمه‌ها، ۱۳۸۹: ۳۸۶-۳۸۷).

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۳۸۲ ق). *نزهة الخواطر و بهجة المسامع و النواظر*، تحقیق شریف عبدالحی حسنی، حیدرآباد: دایرة المعارف العثمانیة.
۳. ابوهلال عسکری (۱۴۲۰). *جمهرة الامثال*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم و عبدالمجید قطامش، بیروت: دارالفکر و دارالجمیل.
۴. استادی، رضا (۱۳۹۶ ق). *فهرست نسخ خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم*، ج ۲، قم: چاپخانه مهر.
۵. افشار، ایرج؛ دانش‌پژوه، محمدتقی؛ منزوی، علی‌نقی (۱۳۴۶). *فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی*، ج ۱۲ و ۱۳، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۶. افشار، ایرج؛ دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۶۸). *فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ملک*، ج ۸، با همکاری محمدباقر حجتی و احمد منزوی، تهران: کتابخانه ملی ملک.
۷. انوار، عبدالله (۱۳۷۱). *فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران*، ج ۴ و ۶، تهران: کتابخانه ملی ایران.
۸. انوری، محمد بن محمد (۱۳۷۶). *دیوان انوری*، به تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، تهران: علمی و فرهنگی.
۹. اوحدی بلیانی، تقی‌الدین (۱۳۶۳). *سرمه سلیمانی*، به تصحیح محمود مدبری، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۰. بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ (۱۳۶۶). *ترکستان‌نامه*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: آگاه.
۱۱. برقی، علی‌اکبر (۱۳۸۴). *راهنمای دانشوران در ضبط نام‌ها، نسب‌ها و نسبت‌ها*، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۱۲. بهاء‌الدین بغدادی (۱۳۸۵). *التوسل إلى التوسل*، به تصحیح احمد بهمنیار، تهران: اساطیر.
۱۳. بینش، تقی (۱۳۶۹). *مقدمه دیوان رفیع‌الدین لنبانی*، تهران: پازنگ.
۱۴. جوینی، علاء‌الدین عطاملک (۱۳۸۵). *تاریخ جهانگشای جوینی*، ج ۲، به تصحیح محمد قزوینی، تهران: دنیای کتاب.
۱۵. حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله (۱۳۷۵). *جغرافیای حافظ ابرو*، به تصحیح صادق سجادی، تهران: میراث مکتوب.
۱۶. حمیری، نشوان بن سعید (۱۴۲۰). *شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلام*، تحقیق مطهر بن علی اریانی، حسین عمری، یوسف محمد عبدالله، دمشق: دارالفکر.
۱۷. خفاجی، احمد بن محمد (۱۴۱۸). *شفاء الغلیل*، تحقیق محمد کشاش، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۸. دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۵۸). *نشریه نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، ج ۹ و ۱۰، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۹. دانش‌پژوه، محمدتقی؛ افشار، ایرج (۱۳۴۸). *نشریه نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، ج ۶ و ۹ و ۱۰، تهران: دانشگاه تهران.
۲۰. دست‌نویس کتابخانه چستربیتی دوبلین، میکروفیلم شماره ۱۸۶۵، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
۲۱. دهار، قاضی خان بدر محمد (۱۳۴۹). *دستور الاخوان*، به تصحیح سعید نجفی اسداللهی، تهران: بنیاد فرهنگ

- ایران.
۲۲. دهخدا، علی‌اکبر و همکاران (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا* (چاپ دوم از دوره جدید)، تهران: دانشگاه تهران.
۲۳. الدینوری، أبو محمد عبدالله (۱۴۲۳ ق / ۲۰۰۳ م). *الشعر و الشعراء، تحقیق و شرح أحمد محمد شاکر، قاهره: دارالحديث.*
۲۴. ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۲۵). *العقد الثمین فی تراجم النحویین، تحقیق یحیی مراد، قاهره: دارالحديث.*
۲۵. زمخشری، محمود بن عمر (۱۳۸۶). *مقدمه الادب، به تصحیح مهدی محقق، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران.*
۲۶. سروری کاشانی (۱۳۳۸). *فرهنگ سروری، به تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: علمی.*
۲۷. سعیدی، سارا؛ پورنامداریان، تقی (۱۳۹۵). «بررسی انتقادی تصحیح دیوان رشیدالدین وطواط»، *آینه میراث، شماره ۵۸، ۱۵۳-۱۷۲.*
۲۸. سنایی غزنوی (۱۳۸۰). *دیوان حکیم ابوالمجدود بن آدم سنایی، به تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، تهران: سنایی.*
۲۹. شجاع (۱۳۴۳). *أنیس الناس، به تصحیح ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.*
۳۰. صدراپی خویی، علی (۱۳۷۷). *فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳۷، با نظارت عبدالحسین حائری، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.*
۳۱. طبری، محمد بن جریر (۱۳۵۶). *ترجمه تفسیر طبری، ج ۴، به تصحیح حبیب یغمایی، تهران: توس.*
۳۲. عمادالدین اصفهانی (۱۹۵۵). *خریده القصر و جریده العصر، ج ۸، شرح و مقدمه محمد بهجة الأثری و تحقیق جمیل سعد، بغداد: مطبوعات الجمع العلمي العراقي.*
۳۳. فرخی سیستانی (۱۳۶۳). *دیوان فرخی سیستانی، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار.*
۳۴. القفطی، جمال‌الدین أبو الحسن (۱۴۲۹). *أساس السياسة، تحقیق جلیل عطیه، بیروت: دارالطبعة.*
۳۵. قوام فاروقی، ابراهیم (۱۳۸۶). *شرفنامه منیری (فرهنگ ابراهیمی)، ج ۱، به تصحیح حکیمه دبیران، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.*
۳۶. لسترینج، گای (۱۴۱۳). *بلدان الخلافة الشرقيه، ترجمه کورکیس عواد و بشیر فرنسیس، قم: الرشید الرضی.*
۳۷. مدبری، محمود (۱۳۸۹). *مقدمه دیوان نجیب‌الدین جریذقانی، کرمان: دانشگاه شهید باهنر.*
۳۸. المدنی التتوی، عبدالرشید بن عبدالغفور الحسینی (۱۳۳۷). *فرهنگ رشیدی، ج ۲، به تصحیح محمد عباسی، تهران: کتابخانه بارانی.*
۳۹. مسعود سعد سلمان (۱۳۳۹). *دیوان مسعود سعد سلمان، به تصحیح رشید یاسمی، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات پیروز.*
۴۰. نخجوانی، محمد بن هندوشاه (۱۳۵۵). *صاحح الفرس، به تصحیح عبدالعلی طاعتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.*
۴۱. وطواط، رشیدالدین (۱۳۳۹). *دیوان رشیدالدین وطواط، به تصحیح سعید نفیسی، تهران: کتابخانه بارانی.*
۴۲. یلمه‌ها، احمدرضا (۱۳۸۹). «ضرورت تصحیح مجدد دیوان رشید وطواط»، *نشریه ادب و زبان دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، دوره جدید شماره ۲۸، ۳۸۴-۳۹۸.*